

Ouerbegeleidingsbehoefte ten aansien van die fisiek-gestremde voorskoolse kind as voorbereiding vir 'n insluitende onderwysomgewing

J. Viljoen,* H. Naudé en S. Neveling

Departement Opvoedkundige Sielkunde, Universiteit van Pretoria, Pretoria, 0002 South Africa

* Aan wie korrespondensie gerig moet word

This article focuses on parents' educational needs concerning their physically disabled pre-school child with the view to placement in an inclusive learning environment. Support services include, among other things, preparation of these children to enter an inclusive learning environment, and parent education to reach this goal. Therefore parent education with a view to promoting the success of inclusion is of utmost importance, by focusing on those skills needed by physically disabled children to perform successfully in the inclusive classroom milieu. The goal of parent education is to mediate those skills necessary to become an integral part of regular classroom activities and be accepted within the inclusive learning environment; to facilitate a functional family life and educational atmosphere as basis for further growth; to promote the least restrictive educational environment at home; to facilitate modeling of socially acceptable behaviour patterns; to promote a cognitively, emotionally, and socially stimulating learning environment at home; to provide interpersonal interaction with nonhandicapped siblings and peers; and to remove stereotypes and stigmata attached to physically disabled children and to facilitate successful adjustment within the inclusive learning environment and the broader community during adulthood.

Inleiding

Hierdie artikel fokus op die ouerbegeleidingsbehoefte van ouers met 'n voorskoolse fisiek-gestremde kind met die oog op voorbereiding van die kind vir toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing. Hiervoor is die verskaffing van gehalte dienslewering en toepaslike intervensies ten aansien van fisiek-gestremde kinders imperatief, en kan oueropleiding en -begeleiding in hierdie konteks waarde toevoeg. Gedurende die voorskoolse jare word fisiek-gestremde kinders primêr opgevoed in die beskermende tuisomgewing en 'spesiale' klassies wat spesifiek voorsien in die behoeftes van hierdie fisiek-gestremde kinders, maar wanneer hierdie kinders skoolgaande ouderdom bereik, wens baie van die ouers om hul fisiek-gestremde kinders in gewone skole te plaas waar die kinders voordeel kan trek uit sosiale en akademiese integrasie en interaksie met die nie-gestremde portuurgroep. Te dikwels word fisiek-gestremde kinders egter tydens skooltoetreding in gewone klasse geplaas en/of daar gelaat sonder die nodige ondersteuningsdienste (Ariel, 1992:30). Ondersteuningsdienste sluit onder meer in die voorbereiding van hierdie kinders om in 'n insluitende onderwysomgewing te funksioneer, asook oueropleiding en -begeleiding om hierdie doel te bereik. Daar bestaan weinig navorsing rakende die kriteria wat gebruik moet word om te bepaal of 'n gestremde kind gereed is om 'n insluitende onderwysomgewing te betree. Daarom is ouerbegeleiding met die oog op die bevordering van insluitende onderwys belangrik, deur te fokus op daardie vaardighede wat die gestremde kind nodig het om suksesvol in 'n insluitende onderwysomgewing te kan funksioneer. Die ouerhuis is die primêre fasiliteerder van hierdie vaardighede. Die verhouding tussen ouers en hul fisiek-gestremde kind word deur spesifieke interaksies gekenmerk. Die teenwoordigheid van 'n fisiek-gestremde kind beïnvloed nie net die gesin as geheel nie, maar die kind word op sy beurt weer beïnvloed deur die opvoedingsklimaat wat in die gesin geskep word. Onderliggend aan oueropleiding en -begeleiding lê dus die 'normalisering' van die opvoedingsverhouding, sodat die fisiek-gestremde kind eerstens kan leer om binne die gesin as primêre plek van opvoeding selfstandig te kan funksioneer, tweedens by die nie-gestremde portuurgroep binne 'n insluitende onderwysomgewing te kan aanpas en funksioneer, en derdens latere lewenswerklike probleme binne 'n insluitende onderwysomgewing te kan hanteer. Die doel van ouerbegeleiding is om daardie vaardighede te medieer wat nodig is vir integrale deelname aan klaskameraktiwiteite en aanvaarding deur die nie-gestremde portuurgroep binne 'n insluitende onderwysomgewing. Meer spesifiek sluit ouerbegeleiding rakende die fisiek-gestremde kind die volgende doelstellings in: om so ver moontlik 'n funksionele gesinslewe en opvoedingsmilieu te help skep; om tuis 'n minste be-

perkende opvoedingsklimaat te help skep; om die modellering van sosiaal-toepaslike gedrag te fasiliteer; om tuis 'n kognitief-, emosioneel-, en sosiaal-stimulerende leeromgewing te fasiliteer; om interpersoonlike interaksie met nie-gestremde sibbe en portuur te bevorder; om stereotipes en stigmatiserende houdings teenoor fisiek-gestremde kinders te verminder; en om aanpassing te fasiliteer sodat fisiek-gestremde kinders suksesvol kan wees in 'n insluitende breë onderwysomgewing.

Huidige ouerbegeleidingsprogramme wat tans by pre-primêre skole in fisiek-gestremde kinders aangebied word, blyk mank te gaan aan: toereikende oordrag van inligting aan die ouers ten opsigte van die opvoeding van die fisiek-gestremde kind; ondersteuning aan die ouers; en fasilitering van wysiging van ouers se disfunksionele opvoedingsgedrag. Deur middel van oueropleiding word ouers bewus gemaak van die effek van ouerlike houdings en ouerlike opvoedingsgedrag op die sosiale, emosionele en kognitiewe ontwikkeling van hul fisiek-gestremde voorskoolse kind. Die doel daarvan is om 'n stabiele gesinslewe te help vestig wat as fondasie en platform kan dien vir die voorbereiding van die fisiek-gestremde voorskoolse kind om suksesvol tot 'n insluitende onderwysomgewing toe te tree. Ouers kan slegs hul fisiek-gestremde kind begelei tot sodanige effektiewe aanpassing en funksionering indien hulle ten volle toegerus is met die nodige kennis en vaardighede ten einde hulle eie opvoedingsgedrag te optimaliseer. Die doel van hierdie ondersoek was om verkennend ondersoek in te stel na die ouerbegeleidingsvaardighede, kundighede en gesindhede waarvoor ouers moet beskik ten einde hul fisiek-gestremde kind te kan voorberei vir suksesvolle toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing. Fisieke gestremdheid manifesteer verskillend, afhange van die aard en lokaliteit van die neurale letsels. Dit verwys na 'n toestand waar die spierstelsel, skeletstelsel en die neurologiese sisteem tot 'n sekere mate lam gelê word. In hierdie navorsing word primêre gehoor- of gesigsgestremdheid, 'n ernstige graad van verstandelike gestremdheid, meervoudige gestremdheid en chroniese siek kinders, uitgesluit. Fisieke gestremdheid kan beskou word as fisieke beperkinge of aantastings van 'n permanente aard. Dit is 'n mediese toestand omdat 'n genesheer betrokke is by die diagnoseer van 'n fisieke gestremdheid (Morrow, 1985:17-18).

Die problematiek van die ouer met betrekking tot die opvoeding van die fisiek-gestremde voorskoolse kind

Ouers se opvoedingstaak ten aansien van hul fisiek-gestremde kind verskil nie fundamenteel van die van enige ander ouer nie, maar dit stel beslis andersoortige eise. Die begeleiding van die fisiek-gestremde kind tot gereedheid om 'n insluitende onderwysomgewing te betree,

vereis aktiewe, doelgerigte beïnvloeding van die kind se ervarings-wêreld deur die ouers. Die ouers behoort 'n veilige ruimte te voorsien waar die fisiek-gestremde kind kan eksplorieer en emansipeer ten einde tot self-aktualisering te kan kom. Die ouers van 'n fisiek-gestremde kind het egter meer struikelblokke om te oorkom. Hulle moet hul kind begelei tot 'n sosiaal-aangepaste individu wat geleer het om sy omgewing suksesvol te hanteer en in harmonie met homself en andere te leer. Dit is moeilik vir 'n kind om in die proses van volwassewording sy gestremdheid te aanvaar, terwyl die ouers dit self dikwels nog moeilik vind om vrede te maak met hul kind se beperkinge (Levitz 1991:1). Hierdie nie-aanvaarding verhinder effektiewe en funksionele ouerskap.

'n Fisiek-gestremde kind het dikwels 'n ongunstige impak op die gesin as 'n geheel. Die gesin van die fisiek-gestremde kind word onderwerp aan 'n lewenslange proses van aanpassing en verandering. Hunt en Marshall (1994:455) sien dit so: "Parenting is an overwhelming task. Parenting a child with special needs magnifies the difficulties manifold." Alhoewel daar ooreenkomste bestaan tussen die wyses waarop verskillende gesinne die impak van fisieke gestremdheid hanteer, is daar tog individuele verskille. Die fisiek-gestremde kind en sy ouers ontwikkel hul eie unieke patroon van interaksie wat vir die spesifieke gesin doeltreffend is, maar nie noodwendig die kind doeltreffend voorberei om in 'n insluitende onderwysomgewing aan te pas en te funksioneer nie. Verder medebepaal die houding en ingesteldheid van ouers teenoor hul fisiek-gestremde kind die kwaliteit van hulle opvoedingsgedrag en -begeleiding (Michels, 1993:13), wat mag verskil van die begeleiding wat hy in 'n insluitende onderwysomgewing van onderwysers sal ontvang.

Toereikende ouerskap beteken vir baie ouers die vermoë om 'n gesonde kind in die wêreld te bring. Michels (1993:37) postuleer dat "no parent is ever prepared to be the parent of a handicapped child." By die ouers van die fisiek-gestremde kind ontbreek gevoelens van toereikendheid en sukses dikwels, wat so nodig is vir effektiewe ouerskap. "Instead, such parents experience hurt because he or she may lack the physical capacity to respond to a parent's efforts to interact, or anger because their son or daughter is rejected by other children. As a result of such feelings, some parents perceive themselves as failures or consider their life one of shattered dreams" (Simpson, 1996:23). Verder vertoon die ouer van die fisiek-gestremde kind 'n groter geneigdheid tot en risiko vir depressie en emosionele labiliteit. "Their sense of despair or chronic grief results from the loss of a perfect child. Parenting a less than perfect child constitutes a severe narcissistic wound. Besides denial, guilt, and depression, common reactions to loss include over-protection or rejection, scapegoating, blaming, or withdrawal. Chronicity of the problem and perceived lack of a solution may lead to emotional bankruptcy rather than to acceptance, the final stage of grief" (Herrick 1987:299).

Die rasionaal agter en doel met die gebruik van gestruktureerde vraelys was om die ouerbegeleidingsbehoefes te bepaal en die inhoud van 'n ouerbegeleidingsprogram aan ouers van fisiek-gestremde voor-skoolse kinders te verifieer en te verfyn. Die items van die vraelys bevat 'n aantal afleiers waaruit die ouers 'n keuse moes maak. Die rasionaal onderliggend aan die vraelysitems is dat die ouers se sienings, houdings, gesindhede en vlak van opvoedingskennis, spesifiek met betrekking tot die eise wat ouerskap aan sodanige ouers stel, waarskynlik daardeur blootgelê sal word.

Die navorsingsmetode

Verkenningsondersoek

Met die oog op 'n vraelysondersoek is die kleuterafdeling van 'n primêre skool in die Skiereiland vir fisiek- en leergestremde leerlinge gebruik. In die skool is vier kleuterklassies geïdentifiseer. Die kinders se ouerdomme bet gewissel van drie tot agt jaar.

Die ondersoekgroep bet bestaan uit 24 ouerpare, wat 24 fisiek-gestremde kinders (13 seuns en 11 meisies) verteenwoordig. Daar is gebruik gemaak van al die fisiek-gestremde kinders se ouers in die vier kleuterklassies. Slegs 21 vraelyste is terug ontvang, wat 'n 87.5%

respons verteenwoordig. Die vraelyste is anoniem beantwoord. Van die vraelyste is 52.38% slegs deur die moeders beantwoord en 47.61% is gesamentlik deur die ouers beantwoord. Die vraelys sluit ses afdelings in soos agtergrondsinligting (geslag, ouderdom en skoolklas), algemene inligting (op watter ouderdom is vasgestel dat die kind fisiek-gestremd is), emosies van die ouers, gesinsverhoudinge en opvoedingsaspekte. Die verantwoording vir die seleksie van die vrae in die vraelys lê opgesluit in 'n deeglike literatuurstudie, asook onderhoude wat gevoer is met vyf kundiges op die gebied van die onderrig en opvoeding van hierdie kinders om die relevansie in toepaslikheid te verseker. Die resultate is aan die hand van frekwensie-verspreidingstabelle geïdentifiseer en geïnterpreteer.

Resultate

Vraelysondersoek

Uit die vraelys aan die ouers blyk dit dat die meerderheid van die gesinne (95.24%) slegs een fisiek-gestremde kind het. Slegs een gesin het twee fisiek-gestremde kinders. Die hoeveelheid fisiek-gestremde seuns en dogters is feitlik dieselfde met 52.38% dogters en 47.62% seuns. Van die totale aantal fisiek-gestremde kinders val 80.95% in die ouderdomsgroep 3 tot 6 jaar en slegs 19.05% val in die groep 7 tot 12 jaar. Fisieke gestremdheid is by die meerderheid kinders gedurende hul eerste lewensjaar (61.90%) gediagnoseer, terwyl 28.57% van die kinders eers gediagnoseer is tussen twee en drie jaar, 4.75% tussen 4 en 5 jaar en 4.76% tussen 6 en 7 jaar.

Meer as die helfte van die respondente (66.67%) bet aangetoon dat hulle nie voldoende inligting ontvang het met betrekking tot die verskillende tipes fisieke gestremdhede nie, terwyl die helfte (52.38%) van die respondente van mening is dat hulle nie voldoende inligting ontvang het met betrekking tot hul kind se opvoedkundige probleme nie. Oor die algemeen blyk dit dat die meerderheid respondente meer kennis en begeleiding rakende die verskillende aspekte van die fisiese eienskappe van hul kind se fisieke gestremdheid verlang. Van die totale aantal respondente bestempel 90.48% die verkryging van inligting rakende fisieke gestremdheid as uiters noodsaaklik.

Wat betref die liggaamlike behoeftes van die fisiek-gestremde kind is 52.38% van die respondente van mening dat hulle nie oor voldoende inligting beskik nie. Vyf-en-tagtig persent van die respondente is van mening dat hulle nie voldoende inligting ontvang het met betrekking tot hul kind se behoefte aan steun ten opsigte van self-aanvaarding en die aanvaarding van sy eie gestremdheid nie. Verder beskik die meerderheid respondente ook nie oor voldoende inligting met betrekking tot die emosionele behoeftes (80.95%) en die sosiale behoeftes (76.19%) van hul fisiek-gestremde kind nie. Aansluitend hierby vertoon 85.71% respondente 'n behoefte aan begeleiding en kennis ten opsigte van hul fisiek-gestremde kind se emosionele en sosiale behoeftes. Dit blyk ook dat die respondente die grootste behoefte het aan begeleiding tydens die 4 tot 7 lewensjaar van die kind (61.90%), en 42.86% dui ook die tydperk 0 tot 3 jaar as belangrik aan. Dit blyk voorts dat 76% van die moeders en 75% van die vaders onderskeibare fases van rou beleef het direk nadat die fisieke gestremdheid gediagnoseer is. Wat betref aanvanklike skok, is aangetoon dat 80.96% van die moeders wel 'n sekere graad van skok ervaar het wat wissel van uiterste skok (23.81%), baie geskok (38.10%) tot uiters min skok (19.05%). Slegs 19.05% van die moeders het aangedui dat hulle geen aanvanklike skok ervaar het nie. Van die totale aantal vaders het 83.33% aanvanklike skok ervaar. Van die totale aantal respondente het 57.14% van die moeders en 58.34% van die vaders 'n graad van ontkenning beleef. Die verskynsel "shopping around" of rondsoek na ander diagnoses word klassiek verbind met aanvanklike skok en ontkenning en 57.13% moeders en 58.33% vaders het na ander diagnoses rondgesoek. Die volgende emosies geassosieer met rou is ook ondervind: hartseer, jammerte vir die kind en die omstandighede waarin die kind verkeer, hulpeloosheid en wanhoop. Bykomend tot die rouproses het 42.86% moeders en 25% vaders ook belewinge van sosiale verwerping gerapporteer. Dit blyk dus dat die rouproses geassosieer met die geboorte van 'n fisiek-gestremde kind

'n gekompliseerde rouproses is, daarin dat sosiale verwerping en stigmatisering by ander tipes rou (bv. weens die dood) afwesig is. Sosiale verwerping en stigmatisering het gelei tot verwarring by 71.44% moeders en 75.01% vaders, verleentheid by 52.38% moeders en 33.33% vaders, en skaamte by 38.09% moeders en 33.34% vaders. Aansluitend by die tema van sosiale verwerping en stigmatisering, het 61.91% van die moeders en 66.67% van die vaders gemoedsversteurings (veral depressiewe gemoed) ervaar. Die roureaksies het ingesluit ambivalensie (52.38% moeders en 50% vaders), skuldgevoelens (71.44% moeders en 50% vaders), selfblamering (71.44% moeders en 33.33% vaders) en woede (80.95% moeders en 75% vaders). Van die respondente het 90.48% aangedui dat hulle hul kind as 'n kind met 'n gestremde aanvaar, terwyl 9.52% probleme met aanvaarding ondervind. Volgens 66.67% van die respondente is dit makliker vir 'n moeder as 'n vader is om 'n fisiek-gestremde kind te aanvaar. 'n Analise van die oop vrae dui aan dat die moeders se meer geredelike aanvaarding toegeskryf kan word aan die volgende faktore: die moeder se skynbare beter vermoë om 'n gestremde kind te hanteer; die moeder se hoër frustrasie-toleransie (geduld), die moeder se sensitiwiteit vir die gestremde kind as gevolg van die aanvanklike binding wat daar tussen die moeder en die baba plaasgevind het, en die feit dat die moeder die primêre versorger is.

Die invloed van die fisiek-gestremde kind op die gesinsverhoudinge is ook ondersoek. Dit blyk dat slegs 5.26% van die respondente se huweliksverhouding negatief beïnvloed is, terwyl 15.79% onseker was oor die invloed op die huweliksverhouding. Die oorblywende 78.95% respondente het geen betekenisvolle veranderinge in die huweliksverhouding waargeneem nie. Dit blyk egter dat die sibbe-verhouding meer kwesbaar is, of dat die respondente meer geredelik erken dat die sibbe-verhouding negatief beïnvloed is. In 19.05% gevalle is die sibbe-verhouding negatief beïnvloed. Die redes hiervoor is uiteenlopend van aard. Weens die fisiek-gestremde kind se groter afhanklikheid van ouerlike steun en bystand voel sibbe meer geredelik afgeskep, wat aanleiding gee tot onderlinge wedywering tussen die sibbe. Respondente is ook meer geneig om beskermend te wees teenoor die fisiek-gestremde kind.

Verder verskil die sibbe ten opsigte van ontwikkelingsbehoefte in ooreenstemming met die psigologiese ontwikkelingsfase waarin elkeen van die sibbe verkeer. Weens die respondente se beperkte kennis van kinderontwikkeling blyk hulle nie altyd in staat te wees om sibbe se gedrag te verklaar en te hanteer ooreenkomstig die ontwikkelingsblok waarin die spesifieke kind verkeer nie. Piaget en Inhelder (1969) het die volgende vier ontwikkelingsblokke geïdentifiseer wat 'n invloed uitoefen op die wyse waarop onderlinge konflik tussen sibbe besleg word, asook op die kommunikasiepatrone tussen sibbe, naamlik egosentrisme, sentrerings, omkeerbaarheid, en transformasie. Hierdie aspekte van kognitiewe ontwikkeling het relevansie vir hierdie tema omdat fisieke gestremde nie *per se* kognitiewe gestremde impliseer nie. Egosentrisme verhoed dat sibbe die standpunt van andere kan insien ofwaardeer, omdat hy dink dat gesinslede almal presies soos hy dink en voel. Egosentrisme verhoed dat sibbe hul eie gedagtes en gedrag bevraagteken, selfs in die aangesig van konflikterende inligting. Weens hul egosentrisme betoon sibbe in hierdie ontwikkelingsfase ook moeilik empatie. Sibbe in die sentreringsblok vind probleemoplossing baie moeilik, en hulle vereis meer gedetailleerde verduidelikings ten einde probleme te kan oplos. Sommige sibbe in die omkeerbaarheidsblok vind omkeerbare redenasie moeilik, omdat hulle nag persepsie-gebonde is. Hierdie sibbe sal byvoorbeeld weet water gedrag van hulle verwag word, maar hierdie kennis nie noodwendig in ander situasies kan toepas nie omdat hulle nag nie hierdie tipe 'oordrag' kan maak nie. Sibbe in die transformasieblok vind dit moeilik om die verhouding tussen oorsaak en gevolg te begryp. "Children may find it hard to predict the consequences of their behavior and to evaluate the effect of their behavior on themselves and others. In addition, children faced with the transformation block have difficulty seeing the gray areas in a given situation, they view events as black or white, right or wrong, regardless of the situation" (Thompson &

Rudolph 1990:20). Gebrekkige kennis, onder andere, gee aanleiding tot disfunksionele kommunikasiepatrone binne die gesin. Dit blyk dat 47.62% van die respondente meen dat hulle nie ondersteunend genoeg is nie. Volgens 'n ontleding van die oop vrae is die redes waarom die respondente nie ondersteunend genoeg is nie die volgende: die respondente is van mening dat hulle weens beperkte tyd tot hulle beskikking nie aandag aan die fisiek-gestremde kind en/of die sibbe kan gee nie; respondente weet nie hoe om met die fisiek-gestremde kind en/of die sibbe te kommunikeer nie; en respondente beskik nie oor voldoende kennis om te weet hoe om teenoor hul kinders op te tree en onderlinge konflik te besleg nie. Hierdie eise word ook aan ouers van nie-fisiek-gestremde kinders gestel, maar is andersoortig in terme van die aard, intensiteit, duur en omvang wat die versorging van, en hulpverlening aan, fisiek-gestremde kinders betref. Van die totale aantal respondente het 66.67% aangedui dat hulle meer effektief sou wees indien hulle voorsien is van meer inligting en leiding ten opsigte van psigologiese ontwikkelingsfasies en behoeftes van hulle kinders. Aangesien funksionele gesinskommunikasie as basis dien vir latere kommunikasie en konflikthantering in die insluitende onderwysomgewing, blyk dit noodsaaklik te wees om ouers met hierdie tipe kennis toe te rus.

Onderliggend aan oueropleiding en -begeleiding lê die 'normalisering' van die opvoedingsverhoudinge, sodat die fisiek-gestremde kind eerstens kan leer om binne die gesin as primêre plek van opvoeding selfstandig te kan funksioneer, tweedens by die nie-gestremde portuurgroep binne 'n insluitende onderwysomgewing te kan aanpas en funksioneer, en derdens latere lewenswerklike probleme binne 'n inklusiewe samelewing te kan hanteer. In hierdie ondersoek het 61.9% van die respondente aangedui dat hulle geneig is tot oorbeskerming van hul fisiek-gestremde kind. 'n Analise van die oop vrae dui die volgende as redes vir oorbeskerming aan: Die respondente wil graag die kind se gevoelens beskerm, veral in situasies waar die kind nie selfhandhawend kan optree nie; vrees vir sosiale verleentheid; vrees vir beserings tydens interaksie met ander kinders; en vrees vir potensieel gevaarlike situasies waarin die kind homself nie kan help nie. Verder het 23.81% van die respondente aangedui dat hulle geneig is om hul fisiek-gestremde kind te bederf. Omdat hierdie twee faktore (oorbeskerming en bederf) groter egosentrisme by die kind in die hand werk, mag so 'n opvoedingstyl die aanpassing van die fisiek-gestremde kind binne 'n insluitende onderwysomgewing bemoeilik. Deur middel van ouerbegeleiding behoort oorbeskerming vervang te word deur opvoeding tot selfhandhawing.

Dit blyk dat die rouproses verder gekompliseer word deur finansiële stres. Volgens die vraelysondersoek het 61.9% van die respondente aangedui dat die behoeftes geassosieer met 'n fisieke gestremde bykomende finansiële laste vir die gesin tot gevolg gehad het. 'n Analise van die oop vrae dui daarop dat addisionele kostes toegeskryf kan word aan hoër mediese rekeninge; bykomende arbeids- en fisio-terapie; die bywoning van 'n spesiale skool; bykomende vervoerkostes; uitgawes in die gebruikmaking van 'n fasiliteerder of ekstra hulp tuis; die aankoop van spesiale toerusting soos loopprame en weggooibare doeke.

Ouerbegeleiding het ook ten doel dat ouers gesensiteer word om ondersteuningsbronne te identifiseer en te benut. Dit blyk uit die ondersoek dat 33.33% van die respondente nie van sodanige dienste gebruik maak nie. Volgens 'n analise van die oop vrae word hierdie onderbenutting toegeskryf aan andersyds die gebrek aan ondersteuningsbronne (veral ouerleidingsgroepe) en andersyds aan die hoë finansiële koste verbonde aan professionele ondersteuning. Van die totale aantal respondente het 47.62% aangedui dat daar nie ouerleidingsgroepe beskikbaar is nie, terwyl 'n verdere 9.52% die item blanko gelaat het. Al die respondente (100%) het 'n behoefte aan ouerbegeleiding en -opleiding uitgespreek. Die ontleding van die oop vrae het die volgende behoeftes aan die lig gebring:

- Ouers verkies dat die waarheid ten opsigte van die kind se toestand van die begin af onomwonde aan die ouer gestel word, sodat die ouer nie vir 'n onbepaalde tyd in die duister verkeer nie.

- Veral enkelouers met fisiek-gestremde kinders vertoon 'n groter behoefte aan ouerbegeleiding en -ondersteuning.
- In die lig van insluitende onderwys het ouers 'n behoefte aan ouerleidingsentra en ouerondersteuningsgroepe by skole waar hierdie ouers die nodige ouerbegeleiding en -ondersteuning kan ontvang.
- Ouers het 'n behoefte dat medici, paramedici en skole op kontinue wyse nuwe en relevante literatuur ten opsigte van fisieke gestremdheid aan die ouers beskikbaar stel.

Bespreking van vraelysresultate: relevansie vir, en impak op die voorbereiding van die fisiek-gestremde leerder vir 'n insluitende onderwysomgewing

Dit blyk dat die fisiek-gestremde voorskoolse kind se gereedmaking vir toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing spesifieke opvoedingsgedrag en -houdinge van die ouers verg. Die ouers se opvoedingsgedrag behoort gekenmerk te word deur aanvaarding, sodat hulle opvoedingsgedrag nie oormatig gekontamineer word deur verdedigingsreaksies op hulle persoonlike 'verlies' nie. Die fisiek-gestremde kind behoort reeds in die ouerhuis tot selfstandigheid aangemoedig te word ten einde die oorgang na die insluitende onderwysomgewing te vergemaklik (Chapey, 1986:4). Opvoeding tot selfhandhawing behoort dus 'n integrale deel uit te maak van enige ouerleidingsprogram. Die fisiek-gestremde kind behoort daartoe in staat te wees om skeiding van sy ouers te aanvaar, veral skeiding van die moeder. Dit is egter ook essensieel dat die moeder gereed sal wees om haarself van haar kind te skei. Indien die ouers se opvoedingsgedrag gekenmerk word deur oorbeskerming en oorbetrokkenheid, sal die fisiek-gestremde kind nie emosioneel gereed wees om die eise wat binne 'n insluitende onderwysomgewing aan hom gestel word die hoof te bied nie (Naude, 1998:118). So 'n kind sal binne die insluitende onderwysomgewing waarskynlik nie verhoudings met die portuurgroep kan stig nie, angstig wees, maklik huil of traag wees om te waag.

Verder behoort die fisiek-gestremde kind begelei te word tot sosiale integrasie binne die insluitende onderwysomgewing en daartoe in staat wees om sosiale verhoudings met onderwysers en nie-gestremde kinders te kan stig, gewillig wees om speelgoed te deel en homself te kan aanpas by die nuwe klasroetine. Die fisiek-gestremde kind behoort voorberei te word tot kompetisie binne die insluitende onderwysomgewing en terselfdertyd daartoe in staat wees om die waarde van sy nie-gestremde portuur se aktiwiteite en prestasies te waardeer sonder benadeling van sy eie selfkonsep (Naude, 1998: 119). Omdat ouers van fisiek-gestremde kinders dit veral moeilik vind om hulle kind te dissiplineer, behoort ouers veral daarop ingestel te wees om die kind te begelei tot gewillige onderwerping aan outoriteit en dissipline. Verder word die fisiek-gestremde kind reeds in die ouerhuis blootgestel aan interaksie met nie-gestremde sibbe, en vaardighede wat tydens hierdie interaksie aangeleer is behoort die fisiek-gestremde kind voor te berei om binne 'n insluitende onderwysomgewing in groepsverband te speel en te werk. Die fisiek-gestremde kind kan moedeloos en teneergedruk raak, omdat die prognose van sy gestremdheid vir hom onbekend is en hy in sommige gevalle weens sy andersheid op subtiel wyse deur ander persone in sy leefwêreld verwerp word (Thompson, Lampron, Johnson & Eckstein, 1990:3). Weens herhaaldelike mislukking en verwerping resulteer dit in die meeste gevalle in 'n negatiewe selfkonsep (Chetty, 1996:73). Die ouers behoort dus hierop bedag te wees, en toereikende gesinskommunikasie behoort die grondslag te lê vir die fisiek-gestremde kind se gereedheid om later binne die insluitende onderwysomgewing sy gedagtes, gevoelens en behoeftes aan andere buite die gesinskring te kommunikeer (Morgan, 1998:37). Weens sy fisieke gestremdheid word die kind se motiveering, selfstandige optrede en die drang om te eksploreer, gehinbeer (Kapp, 1990:210). Op kognitiewe vlak behoort die ouers dus tuis 'n weetgierigheid en ontdekkende gedrag te fasiliteer, ten einde te verhoed dat die fisiek-gestremde kind binne die insluitende onderwysomgewing 'verdwyn' (Derbyshire, 1992:192). Wanneer die fisiek-gestremde kind tot die insluitende onderwysomgewing toetree, moet

hy reeds taak-bewus en taak-georiënteerd wees. Die kind behoort te weet wat van hom verwag word en hy moet ook in staat wees om take op 'n doelgerigte wyse te voltooi. Die ouers behoort dus die fisiek-gestremde kind sodanig te begelei dat hy in staat sal wees om binne die insluitende onderwysomgewing instruksies te kan volg. Herhaaldelike afwesigheid van die skool weens mediese konsultasies en/of terapie laat dikwels leemtes in die fisiek-gestremde kind se onderrig, wat kan resulteer in onderprestasie (Marks, 1997: 118). Onderprestasie by die fisiek-gestremde kind word dikwels ook te weeg gebring deur volwassenes se verwagting dat die kind swakker sal presteer. Hierdie verskynsel staan in die literatuur bekend as "*piggy backing*" (Gutstadt, Gillette, Mrazek, Fukuhara, LaBrecque & Strunk, 1989:471). Daar behoort dus reeds voorskools in die ouerhuis 'n begin gemaak te word van lewensvaardighedsopvoeding, sodat die fisiek-gestremde kind homself (*sy persona*) op so 'n positiewe wyse kan aanbied en voorstel, dat die verwagtinge wat van die fisiek-gestremde kind gekoester word, positief sal wees. Aansluitend by lewensvaardighedsopvoeding behoort die fisiek-gestremde kind ook op normatiewe vlak die nodige leiding te ontvang, sodat hy oor die nodige begrip sal beskik van sosiale norme, sosiaal-toepaslike gedrag, asook 'n ouderdomstoepaslike verantwoordelikeheidsin. Dit sluit in die versorging van eie besittings en persoonlike netheid, as voorbereiding vir toetreding tot die insluitende onderwysomgewing (Morgan, 1998:37).

In onderwyskringe beteken 'insluiting' dat kinders wat voorheen in spesiale skole onderrig ontvang het, nou toegelaat word om na enige gewone skool toe te gaan en klasse by te woon saam met hulle nie-gestremde portuurgroep. In werklikheid is insluiting egter 'n radikale manier om na onderwys te kyk — nie net na onderwys vir gestremdes nie, maar na onderwys vir alle kinders (Viljoen, 1999:136). Insluiting is 'n herkonseptualisering van besondere onderwysbehoefte en dit verg 'n noukeurig beplande program wat die beste na vore bring in die onderwyser, die leerder, asook die ouers wat betrokke is by die kinders met gewone en besondere onderwysbehoefte, aangesien hulle almal saamwerk tot voordeel van almal. Tradisioneel is onderwys gesien as die uitsluitlike verantwoordelikheid van die skool en sy personeel, met uitsluiting van die ouer as mede-deelnemer. Binne die insluitende onderwysomgewing speel ouers egter 'n groter en belangrike rol as onderwysvenoot. "These regulations and the change of attitudes point toward more cooperation between the home and the school. Parents are seen as the primary agent of change in their children's lives. They play a vital part in determining the nature of the growth and progress made and maintained by their children. Therefore, the process of educating parents and facilitating their understanding of the various aspects of their child's learning, both in school and at home, can make the difference between a successful and an unsuccessful educational program" (Ariel, 1992:70).

Die ontwikkeling van beleid en praktyk rondom insluiting is een van die mees komplekse en dringendste aangeleenthede in die proses van ontwikkeling op die gebied van onderwys in Suid-Afrika asook in suider-Afrika. In die meeste ontwikkelende lande bepaal die wet nou dat alle kinders gepaste onderrig moet ontvang in 'n omgewing wat die minste beperkings op hulle plaas en wat met hulle behoeftes ooreenstem. Dit beteken dat kinders met besondere behoeftes wanneer moontlik saam met ander kinders in die hoofstroom onderrig moet word en dat hulle die nodige ondersteuning moet ontvang. Die doelwit van leer is om alle individue te help om die lewe te hanteer deur maniere te vind om die werklike lewe vir hulle toeganklik te maak. Insluiting beklemtoon gelyke geleenthede, selfstandigheid en onafhanklikheid. Dit stem ooreen met die Salamanca Verklaring (UNESCO, 1994) wat aanvoer dat "regular schools with this inclusive orientation are the most effective means of combatting discriminatory attitudes, creating welcoming communities, building an inclusive society in achieving education for all. Moreover, they provide an effective education to the majority of children and improve the efficiency and ultimately the cost-effectiveness of the entire education system." Volgens Hampton en Fernandez (1985) word ouerbegeleiding en -opleiding beskou as een van die kriteria vir effektiewe

onderwysbeplanning van alle kinders, maar in besonder kinders met besondere onderwysbehoefte.

Deur oerbegeleidingsprogramme daar te stel word die rol van die ouers as onderwysvennoot beklemtoon. Oerbegeleidingsprogramme fasiliteer ook verhoogde oerbetrokkenheid en mededeelname aan die opvoeding en onderwys van die kind binne 'n insluitende onderwysomgewing. Wanneer ouers aktief deelneem aan hierdie proses, vind veral drie dinge plaas: die ouers en professionele persone betrokke by die kind ruil waardevolle inligting uit; die ouers word aangemoedig om in hulle rolle as onderwysvennote te groei; en 'n produktiewe oer- onderwysvertrouensverhouding word gevestig, tot voordeel van die kind in opvoeding.

Bevindinge en gevolgtrekkings

Dit blyk uit die literatuurstudie sowel as die steekproef (vraelys-onderzoek) dat ouers van fisiek-gestremde kinders die volgende probleme ondervind:

- 'n onvermoë om die omgewing doelmatig te herstruktureer ten einde dit minder beperkend te maak vir die fisiek-gestremde kind;
- 'n onvermoë om effektiewe opvoedingsstrategieë toe te pas ten einde doeltreffend met die fisiek-gestremde kind te kommunikeer, vertroue te skep, gesag uit te oefen, waardes sinvol oor te dra, konflik te vermy, en dissipline toe te pas;
- 'n onvermoë om opvoedingsgedrag binne die primêre opvoedingsituasie aan te pas en aan te vul tot voordeel van die fisiek-gestremde kind se toereikende toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing en die inklusiewe breë samelewing later;
- 'n onvermoë om die fisiek-gestremde kind se 'moeilike' gedrag te identifiseer en effektief aan te spreek;
- 'n onvermoë om opvoedingsdoelwitte in opvoedingshandelinge om te skakel;
- onkunde ten opsigte van die totale spektrum van kinderontwikkeling in die algemeen en ontwikkelingsfasies in besonder;
- 'n onvermoë om klemverskuiwings in opvoedingsgedrag te maak wat ooreenstem met die fisieke en psigologiese ontwikkelingsfasies waardeur die fisiek-gestremde kind en nie-gestremde sibbe beweeg;
- 'n onvermoë om die fisiek-gestremde kind toereikend te begelei tot selfkennis en selfaanvaarding; en
- 'n onvermoë om stereotipering en vooroordeel binne 'n inklusiewe samelewing effektief te kan hanteer en aan te spreek.

Daar word dus tot die gevolgtrekking gekom dat oerbegeleiding aan ouers met fisiek-gestremde voorskoolse kinders tans nie optimaal voltrek nie. Daar word verder tot die gevolgtrekking gekom dat huidige oerbegeleidingsprogramme mank gaan aan die bevredigende oordrag van inligting aan die ouers; die bied van ondersteuning aan die ouers; en die fasilitering van sodanige ouerlike opvoedingsgedrag wat toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing kan bevorder.

Aanbevelings

Die aanbevelings val in die volgende drie kategorieë uiteen: oerbegeleiding, gereedmaking van die fisiek-gestremde kind vir toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing, en aanbevelings vir onderwysers.

Oerbegeleiding gerig op die behoeftes van die fisiek-gestremde voorskoolse kind

Daar word aanbeveel dat daar op 'n groter skaal oerbegeleiding deur opvoedkundige-sielkundige konsultante met ouers van voorskoolse fisiek-gestremde kinders gedoen word, en dat oerbegeleidingsprogramme wat spesifiek op hierdie groep kinders van toepassing is, daargestel word. Hierdie aangeleentheid rig daarom 'n appél tot kapasiteitskepping binne formele onderwysstrukture ten einde insluitende onderwys (met inbegrip oerbegeleiding) te laat realiseer in die praktyk. Verdere navorsing ten aansien van programontwerp in hierdie verband is dus noodsaaklik. Sodanige oerbegeleiding stel ten doel om:

- Die ouers bewus te maak van hulle andersoortige opvoedingsver-

antwoordelikheid as ouers van 'n fisiek-gestremde kind, en hulle bewus te maak van die noodsaaklikheid van kennis en vaardighede om hierdie kind toereikend te kan ondersteun tot toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing;

- Die ouers te begelei tot funksionele en positiewe kommunikasie met hulle fisiek-gestremde kind, asook met hulle ander nie-gestremde kinders, en om die onderlinge sibbe-verhouding te normaliseer, aangesien daar dikwels van hierdie nie-gestremde sibbe 'n nie-ouderdomsgestemde versorgingsfunksie verwag word;
- Die ouers toe te rus met vaardighede, sodat hulle daartoe in staat sal wees om hul fisiek-gestremde kind te begelei tot 'n toereikende sosiale lewe, en om hul kind op 'n verantwoordelike wyse (selfdissipline, verantwoordelikheid, selfstandige probleemoplossing) te help sosialiseer (verhoudings te stig en in stand te hou);
- Die ouers te begelei sodat hulle hul fisiek-gestremde kind kan help om sy fisieke gestremdheid, asook veranderinge wat mag intree, te kan verwerk en te aanvaar en daardeur die kind se selfvertroue en selfaanvaarding te verstewig, sodat die fisiek-gestremde kind 'n positiewe identiteit en selfkonsep kan vorm;
- Die ouers te begelei sodat hulle hul fisiek-gestremde kind kan help met sy plekbepaling in 'n insluitende onderwysomgewing, asook in die breë inklusiewe samelewing. Dit sluit ook tydigse beroepsoriëntering in wat reeds voorskools kan begin;
- Die ouers te begelei tot effektiewe handhawing van dissipline;
- Die ouers te begelei sodat hulle 'n positiewe bydrae kan maak tot die selfstandigmaking van hul fisiek-gestremde kind. Aangesien ouers dikwels neig tot oorbeskerming en oerbetrokkenheid behoort ouers hul fisiek-gestremde kind te leer om gemotiveerd en selfstandig take aan te pak, deur te voer en te voltooi;
- Die ouers aan te moedig om bestaande ondersteuningsbronne te benut en nuwe ondersteuningsgroepe te stig;
- Die ouers bewus te maak van ondersteuningsgroepe wat reeds bestaan.

Gereedmaking van die fisiek-gestremde kind vir toetreding tot 'n insluitende onderwysomgewing

Oerbegeleiding met die oog op die bevordering van insluitende onderwys behoort te fokus op daardie vaardighede wat die fisiek-gestremde kind nodig sal hê om suksesvol in 'n insluitende onderwysomgewing te kan funksioneer. Dit sluit in:

- Opvoeding tot selfstandigheid en selfhandhawing;
- Lewensvaardighedsopvoeding;
- Begeleiding tot sosiale integrasie;
- Voorbereiding tot kompetisie binne die insluitende onderwysomgewing en waardering van die nie-gestremde portuur se aktiwiteite en prestasies;
- Aanvaarding van outoriteit en dissipline;
- Opvoeding tot weetgierigheid en ontdekkende leergedrag;
- Opvoeding tot taakbewustheid en taak-oriëntasie;
- Opvoeding met betrekking tot sosiale norme, sosiaal-toepaslike gedrag, asook 'n ouderdomstoepaslike verantwoordelike sin. Dit sluit in die versorging van eie besittings en persoonlike netheid, as voorbereiding vir toetreding tot die insluitende onderwysomgewing.

Onderwysers

In die lig van insluitende onderwys is dit ook nodig dat die onderwyser in die klaskamer die nodige ondersteuning op mikrovlak bied:

- Dit is nodig om klaspraatjies oor fisieke gestremdheid te hou, sodat moontlike stigmatisering voorkom kan word en klasmaats die fisiek-gestremde se toestand beter kan verstaan. Klasmaats sal bv. weet hoe om op te tree wanneer 'n klasmaat 'n epileptiese aanval kry. Net so hou inkontinensie wat dikwels met fisieke gestremdheid geassosieer word, ernstige psigososiale implikasies vir die fisiek-gestremde kind in. Indien die klasmaats vooraf deeglik voorberei is, behoort moontlike latere stigmatisering voorkom te word.

- Binne die insluitende onderwyskonteks behoort die onderwyser fisiese aktiwiteite so te struktureer en aan te bied dat die kind met 'n matige fisiese gestremde nie van fisiese aktiwiteite uitgesluit word nie. Deelname behoort groepskohesie en 'n positiewe liggaamsbeleving te bevorder en daarom behoort die fisiek-gestremde kind (met inagneming van die graad van gestremde), by soveel as moontlik aktiwiteite betrek en ingeskakel te word.
- Die onderwyser behoort subtiel daarteen te waak om die klasmaats se aandag op die kind se fisiese gestremde te fokus. Die onderwyser behoort enige tekens van stigmatisering tydig te identifiseer en reg te stel. Verder behoort die onderwyser die fisiek-gestremde kind se behoeftes in sosiale verband te identifiseer en hom te steun om toereikende en betekenisvolle verhoudinge binne (kleuter)skoolverband te stig. Die onderwyser is in 'n besonder gunstige posisie om die fisiek-gestremde kind aktief te steun ten opsigte van toereikende en betekenisvolle sosialisering. Die vorming van 'n positiewe maar realistiese selfkonsep is van groot belang vir die fisiek-gestremde kind en hy het aktiewe steungewing nodig. Spesiale geleenthede behoort daarvoor geskep te word. Besondere onderrig kan ook gegee word ten opsigte van goeie menseverhoudinge en van die korrekte gedrag teenoor ander mense. Rolspel kan soms van groot waarde wees. Net soos nie-gestremde kinders konsiderasie vir gestremdes geleer behoort te word, behoort konsiderasie vir ander mense ook aan die fisiek-gestremde kind geleer te word, sodat wedersydse sosiale begrip daardeur gefasiliteer kan word. Dit kan ook nodig wees om aan die ander kinders in die insluitende onderwys-omgewing (klas) leiding te gee ten opsigte van die saamwerk met en aanvaarding van die fisiek-gestremde kind. Die onderwyser se eie positiewe houding en voorbeeld kan baie hiertoe bydra.
- Die onderwyser behoort ook die fisiek-gestremde kind te leer om gemotiveerd te werk. Aanvanklik kan van eksterne motivering gebruik gemaak word, maar die ideaal is dat dit later sal oorgaan tot intrinsieke motivering.
- Die onderwyser behoort homself te vergewis van die moontlike nuwe-effekte wat die medikasie wat die fisiek-gestremde kind (bv. epileptikus) gebruik, kan hê. Indien die kind bv. inkorting van konsentrasievermoë openbaar, behoort hulp kompensatories van aard te wees. Veral in die voorskoolse en aanvangsonderwysprogram behoort die onderwyser 'n lysie te hou van die medikasie wat die kind moet gebruik, en ook vasstel of die kind sy medikasie onder toesig moet neem.
- Die onderwyser behoort die fisiek-gestremde kind se vordering goed te monitor. So kan daar gou vasgestel word of daar ontwikkelingsagterstande of leergapings ontstaan. Hulpverlening behoort tydig en doelmatig te wees. Indien nodig, behoort besondere onderrighulpmiddels en -strategieë voorsien te word sodat die fisiek-gestremde kind sover moontlik kan deelneem aan die onderrigprogram.

Summary

This article focuses on parents' educational needs concerning their physically disabled pre-school child with a view to placement in an inclusive learning environment. Adopting a service delivery framework and providing appropriate intervention for physically disabled children, parent education must be viewed within the structure of inclusive education. During the pre-school years physically disabled children are primarily educated in the home environment and in self-contained special classes, but on entering formal school, parents may wish their physically disabled children to attend a regular school where these children can benefit from social and academic integration with non-handicapped peers. However, too often physically disabled children are indiscriminately placed in regular classrooms or left there without support services. Support services include, among other things, preparation of these children to enter an inclusive learning environment, and parent education to reach this goal. There has been little research dealing with the criteria to be used in determining the

readiness of physically disabled children to enter an inclusive learning environment. Therefore parent education with a view to promoting the success of inclusion is of utmost importance, by focusing on those skills needed by physically disabled children to perform successfully in an inclusive classroom milieu. The home environment is the primary facilitator of these skills. A very definite set of interactions exists between parents and their physically disabled children. A physically disabled child affects the family as a whole, and the child, in turn, is affected by the environmental atmosphere created within the family circle. Underlying parent education, is the 'normalization' of these relationships, so that physically disabled children may learn, firstly, to cope independently within the family circle as primary educational environment, secondly, to cope with non-handicapped peers in an inclusive learning environment and, thirdly, to cope with later real-life situations. The goal of parent education is to mediate those skills necessary to become an integral part of regular classroom activities and be accepted by non-handicapped peers. More specifically, the goals of parent education pertaining to the physically disabled child include the following:

- to facilitate a functional family life and educational atmosphere;
- to provide the least restrictive educational environment at home;
- to facilitate modeling of socially acceptable behaviour patterns;
- to provide a cognitively, emotionally, and socially stimulating learning environment at home;
- to provide interpersonal interaction with non-handicapped siblings and peers; and
- to remove stereotypes and stigmas attached to physically disabled children and to facilitate successful adjustment within the broader community.

The aim of this research was a study of the parental skills, abilities and attitudes that parents of a physical disabled child need in the upbringing and education of their child. An empirical study, based on a questionnaire, was conducted. With a view to implementing questionnaires, the pre-primary section of a school for cerebral palsy and learning-disabled children was involved. In this school, four pre-primary classes were identified. The children's ages varied between three and eight years. The research group consisted of 24 parental couples, who represented 24 physically disabled children (13 boys and 11 girls). Only 21 questionnaires were returned, which represented an 87% response. The questionnaires included background information (gender, age and school class); general information; the child's age when the diagnosis was made; parents' grief reactions; family relations; and related educational aspects.

It was concluded that current parent education programmes appear to lack the following:

- satisfactory transfer of information to the parents;
- support of parents; and
- facilitation of change in parental guidance skills.

By means of parent education, parents are made aware of the effect of their parental attitudes, skills and behaviour on the social, emotional and cognitive development of the physically disabled pre-school child. The purpose of parent education is to cultivate a stable family life, which could serve as foundation and platform to prepare physically disabled children to successfully enter an inclusive learning environment, as well as an inclusive society when they reach adulthood.

In view of inclusive education it was also concluded that the teacher has to accept responsibility for more than the mere cognitive development of the child. Guidance, regarding the teacher's role in the psychosocial support of the physically disabled child and enhancing of the child's mobility and educational situation at school entry, also plays a vital and important role.

Verwysings

- Ariel A 1992. *Education of Children and Adolescents with Learning Disabilities*. New York: Maxwell Macmillan International.
- Chapey G 1986. *Ready for school. How parents can prepare children for school success*. New York: University Press of America.
- Chetty P 1996. The influence of pupils' perceptions on their academic achievement.

- MEd dissertation. Pretoria: Unisa.
- Derbyshire EJ 1992. Skoolgereedheidsprobleme. In: Kapp JA (red.). *Kinders met probleme: 'n ortopedagogiese perspektief*. Pretoria: Serva.
- Gutstadt LB, Gilette JW, Mrazek DA, Fukuhara JT, LaBrecque JF & Strunk RC 1989. Determinants of school performance in children with chronic asthma. *American Journal of Diseases of Children*, 143:471-475.
- Hampton BR & Fernandez MC 1985. *Parental involvement in the special education process (Contract No. 300-83-0272)*. Washington, DC: Offices of Special Education and Rehabilitative Services.
- Herrick CA 1987. Enhancing the Coping Skills of Mothers with Learning Disabled children. *Journal of School Health*, 57:299-301.
- Hunt N & Marshall K 1994. *Exceptional Children and Youth. An Introduction to Special Education*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Kapp JA (red.). 1992. *Kinders met probleme: 'n ortopedagogiese perspektief* Pretoria: Serva.
- Levitz A 1991. A Parent Guidance Programme for the Education of Deaf Children. MEd dissertation. Pretoria: University of South Africa.
- Marks SB 1997. Reducing prejudice against children with disabilities in inclusive settings. *International Journal of Disability, Development and Education*, 44:117-130.
- Michels Y 1993. Opvoedingsriglyne ten aansien van die fisiek-gestremde kind. MEd-verhandeling. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
- Morgan T 1998. Skoolgereedheidstekorte by voornemende skooltoetreders in Temba. MEd-skripsie. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
- Morrow G 1985. *Helping chronically ill children in school: a practical guide for teachers, counsellors and administrators*. New York: Parker.
- Naudé H 1998. *Practical Psychometrics*. Braamfontein: College Publications.
- Piaget J & Inhelder B 1969. *The psychology of the child*. New York: Basic Books.
- Seligman M & Darling RB 1989. *Ordinary Families, Special Children*. New York: Guilford Press.
- Simpson RL 1996. *Working with Parents and Families of Exceptional Children and Youth. Techniques for Successful Conferencing and Collaboration*. Austin, Texas: PRO-ED.
- Thompson RJ, Lampron LB, Johnson DF & Eckstein TL 1990. Behaviour problems in children with the presenting problem of poor school performance. *Journal of Pediatric Psychology*, 15:3-20.
- Thompson CL & Rudolph LB 1990. *Counseling Children*. 2nd edn. Pacific Grove: Brooks/Cole.
- UNESCO 1994. Final Report: World Conference on special needs education: Access and quality. Salamanca, Spain: Ministry of Education and Science.
- Viljoen J 1999. *Opvoedkunde 121/A1*. Braamfontein: Kollegepublikasies.